

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:94(477.74)«1917/1922»

О. С. БОРОВСЬКИЙ*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ КОМІСІЇ З ОХОРОНИ ТА ОПРАЦЮВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ АРХІВІВ (1917–1922 рр.)

Розглянуто діяльність одеської Комісії з охорони та опрацювання революційних архівів на різних етапах її існування: починаючи від роботи з розкриття особистостей секретних співробітників жандармського управління і охоронного відділення та закінчуючи систематизацією і науковим опрацюванням архівів поліцейських і судових установ Одеси часів Російської імперії.

Ключові слова: Комісія з охорони та опрацювання революційних архівів; Н. Осипович; секретні співробітники; жандармське управління; охоронне відділення; Центральна міжвідомча комісія; політичні архіви.

Громадянська війна, що руйнівним буревієм пронеслася територією колишньої Російської імперії, згубно впливала не тільки на людські долі, а й на матеріальну культуру, забираючи разом із життям людини і її історію. У цьому контексті до зони особливого ризику входили т. зв. «політичні архіви» (архіви державних установ), небезпеку для яких становили як вразливий матеріал самих документів і гострий дефіцит паперу в країні, так і зацікавленість деяких осіб, життя і благополуччя яких багато в чому залежали від інформації, що зберігалася в цих документах. Зокрема, це стосувалося архівів жандармського управління і охоронного відділення, що були скасовані незабаром після Лютневої революції. Знищення їх було вкрай бажаним для колишніх співробітників¹. Збереження ж цих архівів, навпаки, стало важливим завданням для революційних діячів і частини місцевої інтелігенції, що в хаосі Грома-

---

* *Боровський Олександр Станіславович* – головний науковий співробітник відділу науково-довідкового апарату Державного архіву Одеської області.

дянської війни бралися за цю роботу за власною ініціативою. Так сталося і в Одесі, де цю функцію взяли на себе члени спеціальної комісії, заснованої в березні 1917 р.

Діяльності одеської Комісії з охорони та опрацювання революційних архівів* вже торкалися в оглядових статтях Л. Білоусова², С. Виногловська³, І. Матяш і Г. Папакін⁴, однак, як правило, вона розглядалася лише як один з етапів архівного будівництва в регіоні, де основна увага приділялася губернському архівному управлінню (губарху). Зовсім не згадується Комісія в статтях одеських архівістів за радянських часів⁵. Утім, якщо подивитися на «картину» у всеукраїнському масштабі, то така ситуація не викликає подиву. Зокрема, з 1967 р. до 1970 р. у журналі «Архіви України» вийшла ціла низка статей, присвячених радянському архівному будівництву в регіонах, за вихідний пункт для якого брався або декрет В. Леніна «Про реорганізацію і централізацію архівної справи»⁶ від 1 червня 1918 р., або створення Особливої Всеукраїнської Архівної комісії 7 лютого 1920 р.⁷ Автори статей зосереджували свою увагу на офіційних більшовицьких архівних проектах, ігноруючи ініціативи місцевого масштабу, що виникали в різних містах України і ставили своїм завданням збереження, опрацювання та збирання архівних документів. Таким чином, повноцінного дослідження діяльності громадських організацій революційних часів – попередників радянських архівних установ – досі проведено не було. Продовження вивчення цього питання допоможе встановити певні тенденції, що існували у ті часи стосовно поліцейських архівів на території колишньої Російської імперії, та простежити шлях не лише збережених, а й втрачених документів.

У роботі одеської Комісії можна виділити кілька етапів, що різняться між собою не тільки за характером проведеної роботи та її цілями, але й за особовим складом, умовами та положенням в адміністративній структурі чинної влади.

На першому етапі свого існування Комісія була мало схожа на архівну установу. Заснована 24(11) березня 1917 р. на засіданні Одеського громадського комітету⁸, який втілював тоді вищу революційну владу в місті, вона ставила своїм єдиним завданням розкриття особистостей секретних співробітників жандармерії. До складу Комісії з розкриття секретних співробітників⁹ від громадського комітету було обрано по одному представнику від партій, які раніше користувалися особливою увагою поліцейських установ: С. Рисс від соціал-демократів, С. Зак від комітету есерів, Зільберлейб («Віктор») від Бунду, крім того, 2 представники від адвокатури – М. Цвіллінг та П. Ратнер, колишній наро-

---

* Оскільки на різних етапах свого існування організація мала різні назви, а незмінним залишалося лише слово «Комісія» на початку кожної з назв, далі ми будемо користуватися саме цим терміном.

доволець і письменник Н. Осипович, як ініціатор утворення Комісії, і голова штабу військового округу генерал Н. Маркс¹⁰.

Робота Комісії проходила таким чином: в її розпорядженні були списки таємних співробітників з їхніми власноручними розписками про отримання платні, самі архіви жандармерії і «охранки», передані громадським комітетом у відання Комісії, а також кілька колишніх високопоставлених чинів жандармерії, змушених надавати допомогу членам Комісії в силу принесеної раніше присяги новому уряду (це, зокрема, начальник одеського Жандармського управління фон Нордберг, його помічник полковник Караулов і чиновник з особливих доручень при жандармському управлінні П. Бовтало¹¹). Останні вказували членам Комісії, хто ховається під тим або іншим псевдонімом. Далі, надані в розпорядження Комісії двоє озброєних револьверами студентів доставляли підозрюваних на авто на приватну квартиру М. Цвіллінга, де, зазвичай, ближче до ночі проходили засідання. Тут їх допитували або ж влаштовували очну ставку з одним із колишніх співробітників жандармерії. Ймовірно, революціонери не були схильні довіряти жандармам у такому делікатному питанні і тому ретельно звіряли їхні слова з показаннями свідків, листуванням, обов'язковими для секретних співробітників «щоденниками», до яких заносилася отримана від них інформація¹², та іншими документами з архівів установ, що знаходилися в їхньому повному розпорядженні. За словами Н. Осиповича, чий спогади є основним джерелом з цього етапу роботи Комісії, такі допити, як правило, закінчувалися зізнанням допитуваного¹³. Якщо ж підозрюваний опирався, то його (або її) прямо на місці змушували писати під диктовку для порівняння почерку з наявними у них зразками.

Результати своєї роботи члени Комісії оголошували на засіданнях громадського комітету, після чого справжні імена провокаторів, разом із їхніми псевдонімами, розміром місячної платні і зазначенням, на кого саме вони доносили, друкувалися в газетах¹⁴. Варто зауважити, що в Тимчасовому уряді побоювалися контрреволюційних течій¹⁵, і тому така робота паралельно проходила по всій країні, а в одеських газетах також друкувалися списки секретних співробітників, викритих у Києві¹⁶, Миколаєві¹⁷, Харкові¹⁸, Подільській губернії¹⁹, Москві²⁰, Петрограді²¹.

Публікувалися лише імена осіб, які служили в секретній агентурі, незалежно від типу виконуваної роботи. Імена зрадників із числа революціонерів повідомляли в усі партійні організації, а їх самих знімали із посад, які вони обіймали, але публічно про це не розголошували. Н. Осипович пояснював це співчуттям членів Комісії до колишніх товаришів і небажанням піддавати їх «такої сурової каре, как публичное шельмование, почти тождественной, особенно в те дни, гражданской смерти»²². Прекрасно обізнані з методами імперського політичного

розшуку, члени Комісії (самі досвідчені революціонери) розуміли, що не всі і не завжди здатні пожертвувати життям, родиною чи особистим благополуччям заради високих ідеалів²³. Схожим чином ставилися до цього делікатного питання і в центрі. Так, у випуску «Одесских новостей» від 7 квітня (25 березня) було надруковане звернення голови Комісії з опрацювання політичних справ у Москві С. Мельгунова, який закликав до надзвичайної акуратності та відповідальності при публікації списків секретних співробітників, бо ціна помилки була надвисокою²⁴.

На оголошенні імен, однак, все закінчувалося. Після допиту підозрюваних відпускали, не застосовуючи до них жодних санкцій. Знову ж таки, це не було одеською специфікою. У Москві, наприклад, після розгляду справи спеціальним міжпартійним судом засудженого або відпускали на волю (за умови позбавлення його виборчих прав), або засуджували до ув'язнення, але лише до виборів до Установчих зборів²⁵.

Такий стан речей влаштовував не всіх. Одного разу, під час допиту на квартирі М. Цвіллінга, з наміром заарештувати Комісію прибув загін озброєних моряків із крейсера «Алмаз» на чолі з В. Зарудним (командир броненосця «Синоп») і лейтенантом Власовим (командир броненосця «Ростислав»). Це була спонтанна ініціатива моряків, спровокована чутками про те, що в Комісії надто м'яко відносяться до жандармських донощиків та провокаторів. Правда, після нетривалих пояснень моряки змінили свої наміри і несміливо попросили у товаришів комісарів «якихось книжок про революцію». Зокрема, Власов говорив, що з нього вже дружина кепкує: мовляв, який з тебе революціонер, якщо ти нічого про це не знаєш? Чи отримали моряки «книжки» – невідомо, але інцидент закінчився тим, що вони заарештували підозрюваних, які знаходилися в той день на допиті у Комісії і відвели їх на крейсер «Синоп». Однак через 2 дні, коли Н. Осипович зустрів на вулиці В. Зарудного і запитав його про долю заарештованих, той зніяковіло відповів, що моряки протримали їх з добу, але потім пошкодували, напоїли вщент і відпустили на берег²⁶.

Що стосується «книжок про революцію», то, крім самого архіву, в охоронному відділенні була виявлена багатюща бібліотека революційної літератури (у т. ч. унікальні видання для внутрішнього користування співробітників), що під наглядом членів Комісії була передана до Публічної бібліотеки²⁷.

У такому режимі Комісія проіснувала до березня 1918 р., коли до Одеси увійшли німецько-австрійські війська і розпорядженням градоначальника її діяльність була припинена. На той момент у її складі залишилося лише 2 особи: Н. Осипович і М. Цвіллінг²⁸. Справа у тому, що всі її члени поєднували роботу з розкриття псевдонімів секретних співробітників з масою інших занять за професійними, партійними та

громадськими напрямами, що було звичайною справою для того активного в плані суспільної діяльності революційного часу. Можливо, бурхливі події другої половини 1917 – початку 1918 р. відвернули увагу більшості членів Комісії, а, можливо, основна робота з розкриття псевдонімів вже була виконана (у звітах вказувалося, що вдалося розкрити близько сотні імен²⁹). Можливо, був утрачений зв'язок із колишніми співробітниками жандармерії, без яких подальша робота в цьому напрямі стала практично неможливою. З більшою чи меншою впевненістю ми можемо лише говорити, що у подальшому Комісія вже не поверталася до цього виду роботи, оскільки ні в «Известиях Одесского Совета Рабочих Депутатов», у яких із квітня 1919 р. зобов'язані були друкуватися всі оголошення, ні в збереженій документації Комісії за 1920–1921 рр. згадок про це немає. Винятком є лише 1 документ: відповідь на запит військового відділу губревтрибуналу від 1 грудня 1921 р. про уточнення раніше наданого Комісією списку викритих провокаторів, а саме: даних про З. Михайлова³⁰, якого було викрито ще навесні 1917 р.³¹

Навесні 1919 р., коли в Одесі встановилася радянська влада, за пропозицією завідувача юридичного відділу губвиконкому (губюрвідділу) І. Хмельницького³², Комісія відновила свою діяльність, щоправда, вже не як самостійна одиниця, а в якості підвідділу губернського відділення юстиції і під назвою «Комісія з охорони і опрацювання архівів колишніх Жандармського управління і Охоронного відділення». Змінився і персональний склад: окрім Н. Осиповича, що зайняв пост голови, штат поповнили нові наукові співробітники. З їх числа ми можемо з упевненістю назвати лише ім'я М. Русова, чия доповідна записка є єдиним відомим автору джерелом про цей етап існування Комісії³³.

Цього разу Комісія значно розширила свої цілі і завдання, зайнявшись не лише дослідженням секретного листування, але також систематизацією архівів, їх вивченням і опрацюванням з науковою метою. Велася робота і з видачі довідок та посвідчень революціонерам, емігрантам та тим, хто повернувся із заслання.

Однак першим завданням, що постало перед членами нової Комісії, був пошук приміщення для архівів жандармерії і «охранки». У 1917 р. вони були зведені в будівлю судових установ (нині – Управління Одеською залізницею на Привокзальній площі), проте штаб 3-ї Української радянської армії, що зайняв її у квітні 1919 р., поставив вимогу звільнити приміщення. Новий притулок для документів знайшовся в трьох великих кімнатах приватної квартири за адресою: Театральний провулок, 10³⁴.

За нетривалий період господарювання в місті радянських військ членами Комісії була проведена робота з обстеження та систематизації архівів: справи за кожен рік були перевірені згідно з номерним поряд-

ком і складені на спеціально для того споруджених полицях. Одночасно з тим піддавалися обліку та класифікації світлини всіх революціонерів, що притягувалися до відповідальності в Одесі, а також приватні листи, що були відібрані жандармами у заарештованих та зберігалися в спеціальних скринях.

До речі, про світлини: у випуску «Одеських новин» за 15(28) квітня 1917 р. читаємо замітку про те, що в якомусь трактирі на вул. Ремісничій (Осипова) велася жвава торгівля світлинами політичних в'язнів з архівів охоронного відділення. Заповзятливий шинкар продавав знімки амністованим політв'язням, які бажали повернути їх собі, іншим же він роздавав їх задарма³⁵. Лише втручання міліції зупинило торгівлю, а самі фотокартки транзитом через Олександрівську дільницю, ймовірно, були об'єднані з іншими архівними документами охоронного відділення.

На систематизації документів, однак, члени Комісії зупинятися не збиралися. У планах було створення історико-революційного товариства, до роботи якого були б залучені всі революційні і громадські діячі, які проживали в Одесі. Був навіть складений статут «Товариства для вивчення історії революційного руху на Півдні Росії», в коло діяльності якого входило: «собирание и разработка архивных и рукописных материалов; устройство заседаний для сообщений; устройство публичных лекций; сношение с аналогичными организациями, а также и другими историко-литературными и учеными обществами; организация музея и библиотеки революционного движения; издание документов и печатание периодических и других изданий по истории революционного движения; командировка членов для собирания на местах необходимых материалов; субсидирование лиц, занимающихся литературной обработкой материалов революционного движения или же предпринимающих специальные исследования и издание сочинений, относящихся к этому движению; объявление тем и устройство конкурсов для сочинений по истории революционного движения; устройство отделений в городах юга России; и, вообще, содействие всестороннему освещению и изучению революционного движения на юге России»³⁶. Таку масштабну діяльність спочатку планувалося підтримувати за рахунок членських внесків та прибутків від продажу виданих книжок і публічних лекцій. Втім, наявність пункту «а также из других поступлений»³⁷ дає можливість припустити, що засновники товариства розраховували в майбутньому заручитися підтримкою громадських і урядових установ.

Однак нестабільна ситуація в місті та регіоні завадила Комісії здійснити цей намір. А з приходом у серпні 1919 р. Добровольчої армії А. Денікіна її роботу і зовсім довелося припинити. Архівні ж документи решта працівників Комісії (Н. Осипович, М. Русов і, можливо, Д. Шелюбський³⁸) сховали в Публічній бібліотеці.

У лютому 1920 р. разом із кінною бригадою Г. Котовського в місто повернулася радянська влада і 12 лютого³⁹, знову змінивши назву, «Комісія з охорони та опрацювання революційних архівів» відновила свою діяльність у складі губюрвідділу, розмістившись у кабінеті № 20, на другому поверсі будівлі колишніх судових установ⁴⁰. Місце голови знову зайняв Н. Осипович, його заступником став М. Русов, а секретарем – випускник історичного факультету Новоросійського університету Л. Коberman.

Через брак місця членам Комісії довелося залишити архіви в Публічній бібліотеці, обумовивши для себе право брати звітні справи для роботи з ними у своєму приміщенні. Такий стан речей, однак, проіснував недовго, бо, відповідно до опублікованого 20 березня 1920 р. в «Известиях» наказу губревкому «Про історичні архіви», всі історичні архіви, включно жандармського управління та охоронного відділення, переходили у відання обласного архівного управління⁴¹. Фактично ж, контроль над цими архівами, як і завдання зі збирання архівних матеріалів в губернії, перейшли до заснованої в квітні 1920 р. Центральної міжвідомчої комісії з концентрації та опрацювання революційних архівів (далі – ЦМК) під керівництвом Ю. Оксмана, яка зайняла роль керуючої організації по відношенню до Комісії при губюрвідділі⁴².

Незважаючи на те, що на засіданнях ЦМК регулярно були присутні представники від Комісії при губюрвідділі, взаємовідносини двом установам налагодити не вдалося. Можливо, далася взнаки образа Н. Осиповича і товаришів, які вважали себе, досвідчених революціонерів, більш придатними та компетентними хранителями політичних архівів. У подальшому вони з особливою увагою стежили за помилками колег. Так, наприклад, у доповідній записці від 17 вересня 1920 р. члени Комісії повідомляли завгубюста про невдало проведену представниками Одеського обласного архіву та ЦМК виставку, присвячену губернському з'їзду працівників народної освіти і соціалістичної культури: «На небольшой стойке, слева от входа, свалены беспорядочной грудой материалы по истории революционного движения в России, при чем публичке предоставляется самая широкая возможность их перелистывать и знакомиться с их содержанием»⁴³. Останній пункт особливо обурював членів Комісії, оскільки на загальний огляд у т. ч. було виставлено приватне листування живих на той час революційних діячів: «Накопец, в самом выборе экспонатов Ц.м.К. допущена непростительная небрежность. Так, на обозрение публики выставлено почему-то дело Л. Д. Троцкого. С точки зрения элементарной этики экспонирование дел современных политических деятелей без предупреждения их и согласия является актом ничем не оправдываемой бесцеремонности. Письма тов. Троцкого адресованные родным и друзьям и перехваченные в свое время охранкой, вновь почему-то перелистываются посе-

тителями виставки, и на этот раз с санкции Областного Архива...»⁴⁴. Звернення подіяло і експонати були зняті з виставки.

Не менш цікавою була доповідь Н. Осиповича на засіданні Комісії 24 травня 1921 р., в якій він передав зміст своєї бесіди зі співробітницею Міжвідомчої комісії Скубленковою, яка розповіла, як службовці ЦМК топили взимку печі справами жандармського архіву. Сам архів, за її словами, довгий час зберігався вкрай недбало. Справу О. Пушкіна, наприклад, випадково було знайдено на підлозі (на час згаданого засідання її вже було передано до Публічної бібліотеки)⁴⁵.

Діставалося на цих засіданнях і заступнику голови ЦМК проф. М. Слабченку, якому ставилося в провину надання некоректної і неповної інформації за справами, що цікавили членів Комісії⁴⁶. Варто сказати, що, незважаючи на відсутність спеціальної підготовки, останні чудово орієнтувалися в архівах, що раніше перебували в їхньому відомстві, чому в значній мірі сприяло те, що вони самі брали участь, були свідками або ж просто знали від знайомих про людей та події, які знайшли своє відображення на сторінках справ політичних архівів.

Для допомоги у своїй роботі Комісією було ініційовано створення 9 серпня 1920 р. спеціальної Ради при Комісії⁴⁷, до якої залучалися такі революційні і громадські діячі, як Н. Драго, Г. Лур'є, Б. Окольський, Н. Сквері, І. Соколовський (журналіст, більш відомий під псевдонімом «Седой»), П. Тучапський та багато інших. Всього близько тридцяти осіб, які брали активну участь у науковому опрацюванні архівних документів та організації публічних засідань Комісії з читанням доповідей. Такі заходи влаштовувалися з нагоди річниць визначних подій в історії революційного руху в Російській імперії і в Одесі зокрема: страта І. Ковальчука, «процес 28», замах на Олександра II, страйк в одеському порту 1906 р. та ін. Як правило, вони проходили в Селянському палаці (нині – будівля Одеського академічного російського драматичного театру).

Крім відкритих засідань, члени Ради готували доповіді на поточні засідання Комісії, доповнюючи інформацію з архівних документів своїми спогадами, допомагали з систематизацією архівів судових установ, що надійшли у відання Комісії (архів Одеської судової палати і архів прокурора Одеської судової палати), конспектували за спеціальними шаблонами справи про державні злочини, готували матеріали для публікації. Таким чином, за багатьма пунктами Рада втілювала замислене в 1919 р. Товариство для вивчення історії революційного руху на Півдні Росії.

Дослідницька робота ускладнювалася тією обставиною, що потрібні членам Комісії та Ради архіви були розкидані по місту (архів Новоросійського генерал-губернатора знаходився за адресою: вул. Ніжинська, 3; архіви жандармського управління і охоронного відділення – на

вул. Єлісаветинській 10; архів колишнього Військово-окружного суду – у Лермонтовському провулку, архіви Одеської судової палати і Прокурора Одеської судової палати – в будівлі колишніх судових установ⁴⁸), і прямого доступу до архівів поза стінами Комісії вони не мали. Для кожного із співробітників доводилося виписувати запит на дозвіл працювати з документами.

Незважаючи на великі видавничі плани⁴⁹, вже неодноразово затверджені губюрвідділом та губвідатом, за час свого існування Комісією так нічого видано і не було. Позначався дефіцит паперу⁵⁰. Однак, статті, зазначені в видавничому плані, не пропали і значна кількість із них згодом була опублікована авторами, як правило, в друкованих органах товариств політкаторжан – «Кандалный звон»⁵¹ і «Каторга и ссылка»⁵².

Іншим важливим напрямом роботи Комісії було створення запланованого ще в 1919 р. Музею революції. Вже тоді для цієї мети збиралися колекції нелегальної літератури, старі революційні прапори, рідкісні світлини видатних революціонерів, дактилоскопічні знімки деяких із них⁵³. Незважаючи на те, що з утворенням Міжвідомчої комісії завдання щодо влаштування Музею революції офіційно перейшло до неї, в Комісії при губюсті вирішили на основі наявних у них експонатів відкрити свій невеличкий музей в будівлі колишніх судових установ. Для облаштування музею були замовлені вітрини, меблі, рами та штемпелі, і з невеликою експозицією він був відкритий для відвідувачів. Однак в Комісії вважали, що це лише проміжний етап до заснування дійсно великого музею.

Незважаючи на те, що з кожним місяцем діяльність Комісії набирала обертів, встановлювалися зв'язки з Києвом⁵⁴, Харковом⁵⁵, Москвою⁵⁶, збільшувався її персональний склад, 1 січня 1922 р. Комісію було скасовано⁵⁷. Правда, деякі співробітники ще продовжували працювати безоплатно до весни, коли в травні, за пропозицією місцевого губкому було організовано одеське бюро Істпарту⁵⁸, до якого приєдналася частина співробітників Комісії, у т. ч. і С. Мартиновський, який очолив заснований у 1922 р. багатостраждальний Музей революції, значну частину експонатів якого становили документи, зібрані Комісією. Музей перебував у будівлі Істпарту (колишньому «Англійському клубі» на вул. Ланжеронівській)⁵⁹.

Головним же, на наш погляд, здобутком роботи Комісії було те, що вона змогла вберегти від полум'я Громадянської війни тендітний папір одеських політичних архівів, серед яких: справа про вислання з Одеси О. Пушкіна, справи Л. Троцького, А. Іоффе, справа про броненосець «Потьомкін», Союз Чорноморських моряків та багато інших. Так пощастило далеко не всім аналогічним архівам: наприклад, загинула при підпалі частина архівів жандармерії в Москві і Баку, під час відступу

білогвардійців частково були вивезені архіви з Сімферополя. Не кращим чином в ті часи зберігалися ці архіви і в Києві: на одному із засідань одеської Комісії Н. Осипович доповідав, що на власні очі бачив, як хлопчачі гаками тягали через вікна справи з підвалу та продавали їх потім на вагу⁶⁰.

Нині архіви жандармського управління та охоронного відділення, що налічують у сумі приблизно 6 тис. од. зб., а також архіви Одеської судової палати і Прокурора Одеської судової палати знаходяться на зберіганні в Центральному державному історичному архіві, м. Київ і доступні для наукових пошуків сучасних дослідників.

---

¹ Охранное отделение // Одесские новости. 1917. 7(20) марта.

² Білоусова Л. Г. Екскурс в історію архівної справи // Архіви Одещини 1920–2005. Одеса, 2005. С. 22.

³ Виногловська С. В. Становлення архівної справи на Одещині. 1920–1932 рр. // Архіви Одещини 1920–2005. Одеса, 2005. С. 24–25; Адлер С. В. Из истории Государственного архива Одесской области: 1920–1932 годы // Архив. Документ. Історія. Сучасність: зб. наук. ст. та матеріалів. Одеса, 2001. С. 41.

⁴ Матяш І. Б., Папакін Г. В. Архіви та архівна справа в Україні 1917–1920-х рр. // Нариси історії архівної справи в Україні. Київ: КМ Академія, 2002. С. 338.

⁵ Супрун П. В., Портной И. Л. Государственный архив Одесской области // Вопросы истории. 1953. № 12. С. 179–180; Осадчук О., Скудна Л., Шевченко В. До історії радянського архівного будівництва на Одещині // Архіви України. 1970. № 5. С. 10–18.

⁶ Див. напр.: Бабенко А., Вініковецький С., Міняйло А. Архівне будівництво на Вінниччині (1918–1969 рр.) // Архіви України. 1969. № 4. С. 18–28; Адамська Е., Маковецька Л. З історії архівного будівництва на Харківщині // Там само. 1968. № 1. С. 3–12.

⁷ Див. напр.: Лисенко Г. Из історії архівного будівництва на Запоріжжі // Архіви України. 1970. № 4. С. 3–9; Кириченко І. Архівне будівництво у Хмельницькій області // Там само. 1968. № 4. С. 13–22.

⁸ Разоблачение «сотрудников» // Одесские новости. 1917. 12(25) марта.

⁹ Вказана в статті назва зустрічається в автобіографії Н. М. Осиповича з його справи у фонді спілки політкаторжан. Державний архів Одеської області. Ф. Р–2636. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 2.

¹⁰ Осипович Н. М. Как тайное стало явным // Кандальный звон. 1925. № 2. С. 5.

¹¹ Там само. С. 8. У іншому місці своїх спогадів Н. М. Осипович вказує ім'я «Прокопій Бавтало» (С. 20).

¹² Островский А. В. Кто стоял за спиной Сталина? Москва-СПб, ЦЕНТР-ПОЛИГРАФ, 2004. С. 42.

¹³ Осипович Н. М. Указ. соч. С. 19.

¹⁴ На службе у охранных // Одесские новости. 1917. 24 марта (6 апреля); Провокаторы // Одесские новости. 1917. 15(28) апреля.

- ¹⁵ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. I. Минск: Харвест, 2002. С. 132.
- ¹⁶ Провокаторы // Одесские новости. 1917. 11(24) апреля.
- ¹⁷ Провокаторы // Там же. 1917. 14(27) апреля.
- ¹⁸ Провокаторы // Там же. 1917. 10(23) марта.
- ¹⁹ Провокаторы в Подольской губернии // Одесские новости. 1917. 5(18) апреля; Подольские провокаторы // Одесские новости. 1917. 13(26) апреля.
- ²⁰ Провокаторы. Разоблаченные предатели // Одесские новости. 1917. 8(21) апреля; Провокаторы // Одесские новости. 1917. 11(24) апреля.
- ²¹ Провокаторы. Разоблаченные предатели // Одесские новости. 1917. 8(21) апреля.
- ²² Осипович Н. М. Указ. соч. С. 19–20.
- ²³ Жертвы малодушия // Одесские новости. 1917. 24 марта (6 апреля).
- ²⁴ Об опубликовании списков провокаторов // Одесские новости. 1917. 25 марта (7 апреля).
- ²⁵ Членов С. Б. Московская охранка и ее секретные сотрудники. Москва: Отдел печати московского совета Р. и К. Д., 1919. С. 3–6.
- ²⁶ Осипович Н. М. Указ. соч. С. 20–23.
- ²⁷ В упраздненном Жанд. Управлении // Одесские новости. 1917. 12(25) марта; Одесская «Охранка» // Одесские новости. 1917. 13(26) апреля.
- ²⁸ Держархів Одеської обл. (Державний архів Одеської області). Ф. Р-5250. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2; Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
- ²⁹ Там само. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1зв.
- ³⁰ Там само. Спр. 7. Арк. 205.
- ³¹ Осипович Н. М. Указ. соч. С. 12–13.
- ³² Хмельницкий И. А. Несколько слов о С. И. Мартыновском // Кандаль-ный звон. 1927. № 6. С. 126.
- ³³ Держархів Одеської обл. Ф. Р-5250. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2; Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Реликвии Охранного отделения // Одесские новости. 1917. 15(28) апреля.
- ³⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 6.
- ³⁷ Там само. Арк. 10.
- ³⁸ Епізод із перевезенням архівів до Публічної бібліотеки згадується у чистовій копії та чернетці докладної записки М. Русова, що зберігаються в особовому фонді І. Хмельницького (Держархів Одеської обл. Ф. Р-5250. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2зв.) та у фонді Істпарту (Держархів Одеської обл. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1зв.) відповідно. В чернетці до прізвищ Н. Осиповича та М. Русова олівцем додане прізвище Д. Шелюбського, про якого відомо, що в 1920–1921 рр. він працював в Комісії «мальчиком» та помічником діловода. Після її ліквідації Д. Шелюбський працював секретарем в Істпарті та міг особисто внести доповнення у докладну записку М. Русова.
- ³⁹ Держархів Одеської обл. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 32.
- ⁴⁰ От Комиссии по изучению революционных архивов // Известия. 1921. 19 июля; Держархів Одеської обл. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 26.
- ⁴¹ Держархів Одеської обл. Ф. Р-5128. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
- ⁴² Там само. Ф. Р-5128. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.
- ⁴³ Там само. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 55.

- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. Спр. 5. Арк. 15зв.
- ⁴⁶ Там само. Арк. 15зв.; Спр. 7. Арк. 137.
- ⁴⁷ Там само. Спр. 4. Арк. 1.
- ⁴⁸ Станом на 24 травня 1921 року. Держархів Одеської обл. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 136.
- ⁴⁹ Там само. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 143зв.
- ⁵⁰ Там само. Спр. 5. Арк. 44.
- ⁵¹ Див. напр.: *Окольский Б. Е.* Несостоявшееся покушение // Кандальный звон. 1925. №1. С. 86–95; *Осипович Н. М.* Рассказ о секретных сотрудниках // Там же. 1925. №1. С.115–134; *Сухов А. А.* Одесский порт в 1906 г. // Там же. 1926. №5. С. 3–32.
- ⁵² Див. напр.: *Шехтер А.* Революционная Одесса 1877–1878 гг. // Каторга и ссылка. 1923. № 6. С. 44–52; *Феохари С. И.* Вооруженная демонстрация 1878 года в Одессе (Суд над И. М. Ковальским) // Там же. 1924. №1(8). С. 109–113; *Седой (Соколовский И. Л. – авт.)*. Из архивных раскопок. Миссия Стрельникова // Там же. 1924. № 2(9). С. 58–60; *Лурье Г. И.* «Интернационал в Одессе» (по материалам Одесского жандармского архива) // Там же. № 4(11). С. 124–126.
- ⁵³ Держархів Одеської обл. Ф. Р-5250. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2зв.; Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1зв.
- ⁵⁴ Там само. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 161; Спр. 5. Арк. 58.
- ⁵⁵ Там само. Спр. 7. Арк. 186; Спр. 5. Арк. 58.
- ⁵⁶ Там само. Арк. 44, 50, 122, 186.
- ⁵⁷ Там само. Ф. Р-5250. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 4зв.; Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.
- ⁵⁸ *Хмельницкий И. А.* Указ. соч. С. 126.
- ⁵⁹ *Солодова В. В.* Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825–2003). Одеса: Астропринт, 2010. С. 47–48.
- ⁶⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р-1928. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 58.

There is highlighted the activity of the Odessa Committee on Preservation and Scrutiny of Revolutionary Archives at various stages of its existence. Starting in 1917 with the disclosure of secret agents of the Gendarmerie Directorate and the Guardian Department, the Committee eventually changed its priorities and fully devoted itself to preservation, collection and scientific scrutiny of the archives of Odessa police and judicial institutions of the imperial times.

Key words: Committee on Preservation and Scrutiny of Revolutionary Archives; Naum Osipovich; secret agents; Gendarmerie Directorate; Guardian department; Central Interdepartmental Committee; political archives.